

Az igekötős igék szintaxisa és az ómagyar szórend

Hegedűs Veronika

hegedus@nytud.hu

MTA Nyelvtudományi Intézet

1. Bevezetés

- Háttér:

- É. Kiss (2011) amellett érvel, hogy az ómagyar korra a magyar szórendben már lezajlott egy változás, amelynek során az eredetileg (S)OV alapszórend VO szórenddé alakult
- A magyar mondat bal perifériája, a funkcionális réteg, átalakulóban van az ómagyar korban
- A mai magyarban nagy számban előforduló igemódosítók az ómagyarban még más szórendi eloszlást mutatnak, de számos elem egyértelműen igekötőként viselkedik
- Tipológiailag az SOV nyelvekre igekötő-ige sorrend, míg az SVO nyelvekre ige-igekötő sorrend jellemző
- Az angol már írásos történetében ment át az SOV > SVO változáson és az igekötő-ige sorrend megfordult (Van Kemenade – Los 2003)

- Kérdések:

- Hol jelennek meg az ómagyar igekötők az igehez képest?
- A szórend változásával miért nem fordult meg a magyar igekötő és ige sorrendje?
- Hogyan viselkedik a többi igemódosító?

- Állítások:

- Az ómagyarban is folyamatban van az igekötők grammatikalizálódása, de számos elem már stabilan igekötőként viselkedik
- Az SOV > SVO változás nem érintette az igekötőket, mert a változás idejére már kialakult egy szabály, amelynek eredményeként azok az igevel összetett predikátumot alkotnak.
- Az eredeti argumentumpozíció átelemeződött predikatív csomóponttá, itt képezzük a komplex predikátumokat.
- Ez a szabály ma minden predikatív kifejezésre érvényes, de az ómagyarban még nem mindig kötelező, az összetett predikátumok még nem mindig jelennek meg a felszíni szórendben.
- A többi igemódosító nagyobb váltakozást mutat a szórendjében, mert azok több lexikális tartalommal bírnak, így a többi argumentummal együtt az ige mögött maradhatnak az ómagyarban

2. SOV és SVO

- É. Kiss (2011): A magyar nyelv OV szórendű nyelvből VO lett. A régi rendszer azonban még tetten érhető néhány sajátos szórendi megoldásban.
 - OV szórend ragtalan tárggyal
(1) mel myse haluan vymadgozzonk harmad ydeyglen
(JókK 6/04, É. Kiss 2011 (3a))
 - igekötő – tagadószó – ige sorrend
(2) Es az Ver touaba ky nem futott
(JókK 69/01, É. Kiss 2011 (6))
 - mondatvégi –e partikula
(3) Nemde tü inkább nagyobbak vattok azoknál-e?
(MünchK, Máté 6:26; É. Kiss 2011 (14b))
- Másrészt viszont a kialakulóban lévő bal periféria még nem grammatikalizálódott teljesen, és a szórend még változásokon megy át.
- Az angol SOV > SVO szórendi változással együtt az igekötő-ige sorrend is megfordult, és ma az igekötő követi az igét (l. Van Kemenade – Los 2003; Elenbaas 2006) míg az óangolban még gyakran megelőzte azt.
- Az SOV nyelvekben a tárgyon kívül a másodlagos predikátumok is megelőzik az igét. (Koster 1994: a hollandban a másodlagos predikátumok a mondat levezetése során komplex predikátumot alkotnak az igével, megelőzve azt.)

3. Az igekötő és az ige szórendje

- Az ómagyar igekötők a maihoz nagyrészt hasonló eloszlást mutatnak: az igekötő az ige előtt jelenik meg semleges mondatokban és az ige mögött nem-semleges mondatokban (l. Kálmán (1985a,b) a semleges és nem-semleges mondatok szórendjéről a mai magyarban).
- Az igekötők osztálya már az ómagyarban is viszonylag sok elemmel rendelkezik és egyre bővül is (D. Máta 1991, 1992; Kiss – Pusztai 2003; stb.):
 - legkorábbi igekötők: meg, el, ki, fel, le, bel~be
 - grammatikalizálódnak új elemek is az ómagyar kor során: egybe, által, alá, elé, össze, vissza stb.
- A *meg* néha már teljesen funkcionális, de néha még 'vissza, hátra' jelentésben is használják
(4) zent ferenc mene zent Jacabot meglatny
(JókK, 13/07)

(5) És felelet vevén álmokban, hogy ne mennének meg Heródeshez
(MünchK, Máté 2:12)

- Semleges mondatokban általában az ige előtt állnak az igekötők:

(6) De megteruen zent fferench az elsew vton Meglele frater benhardoth es az neky
hagyot betegegh
(JókK 13/26)

(7) De frater ylyes meg haragwan: sebesseguel belteue aytayat •/ S eltére
(JókK 16/28)

(8) Menden fa azért, mely nem teszen jó gyimölcsöt, kimettetik és az tűzbe eresztetik.
(MünchK, Máté 3:10)

- Nem-semleges mondatokban többnyire az ige mögött állnak:

- fókusz:

(9) ky ezkeppen fordolot vala meg
(JókK 02/17)

- tagadás

(10) nem fyzettel telyesseguel meg
(JókK 07/17)

- felszólítás

(11) Ha akarz tekelletes leny menel sarwldel mendenedett kyket vallaz es agyad
zegeneknec
(JókK 06/19)

- Ez nem kivétel nélküli: többször az ige előtt jelenik meg az igekötő tagadás mellett (a tagadószót megelőzve, de a tagadó névmást követve)

(12) De aldott cristus sonha hyw embernek zyuet meg nem kemeneyty
(JókK 52/25)

(13) mindenestewlfoguan maganac semytt megtartuan
(JókK 8/21)

- Néha az ige mögötti mezőben találjuk az igekötőt állító mondatban akkor is, amikor az ige előtt várnánk

(14) Tehat zent ferenc mene el az erdewbe es hyua frater bernaldot
(JókK 9/10)

- Ha nincs igekötő, akkor a hasonlóan célhatározó funkciójú névutós vagy határozóragos kifejezés az igét követi, holott ma az ige előtt lenne.

(15) És eresztvén őket Betlehembe

(MünchK Máté 2:8)

- Az igekötők használata terjed: egyre gyakrabban és egyre többféle igekötő jelenik meg a mondatokban.
- Az igekötő nélküli mondatokat gyakran felváltják igekötős szerkezetek (Müncheni-kódex 1416/1466 vs Jordánszky-kódex 1516-1519)

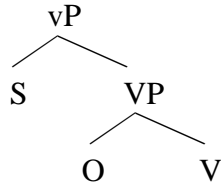
(16) es elereztwen hwket betlehembe

(JordK, Máté 2:8)

4. Az igekötő szintaxisa az ómagyarban

- Az igekötők mai helye már az ómagyarban is megvan az ige feletti funkcionális rétegben (de kitöltése még a maiól némileg különböző szabályt követ).
- Az igekötők funkcionális elemek, amelyek névutókból illetve helyhatározói elemekből grammatikalizálódtak és a grammatikalizáció során az igével összetett predikátumot alkotó funkcionális elemmé válnak.
- SOV szórendű nyelvben: az igekötő eleve az ige előtt kerül be a mondat szerkezetbe (ahogyan a többi belső argumentum is) vagy kötelezően odamozog.

(17)

- Később: ez az eredeti argumentumpozíció már nem kötelezően kitöltendő.
- É. Kiss 2011: a tartalmas kifejezések túl gyakran mozogtak jobbra és az új generációk már VO szerkezetként sajátították el a nyelvet.
- Az igekötő különbözött a többi elemtől: (i) funkcionális elem, minimális lexikai tartalommal (azaz kevésbé esélyes a topikalizálásra); és/vagy (ii) már az SOV szórendben egységet alkot az igével (komplex predikátum)
- Az igekötők komplex predikátumot alkotnak az igével. Ez ma minden predikatív elemre / másodlagos predikátumra jellemző (PredP: É. Kiss 2006, Koster 1994 nyomán; VP: Surányi 2009, Hegedűs).
- Az eredeti pozíció újraelemződik predikatív pozícióvá (VP); vagy mivel predikatív elemek jelennek csak meg az ige előtt közvetlenül kialakul/kitöltődik egy predikatív pozíció (PredP).
- Az ómagyar igekötők már a maiak megfelelő szintaxissal kerülnek be a mondatba.

- A kivételek:
 - SOV-maradvány tagadó szerkezet;
 - nincs komplex predikátum: (i) még nem igekötőről van szó (a többi predikatív elem máshogy viselkedik), (ii) más információszerkezet

5. Más igemódosítók

- A maitól eltérő viselkedést mutat a többi igemódosító. Igemódosítók: puszta főnevek, helyhatározói argumentumok, predikatív főnevek és melléknevek, másodlagos predikátumok (l. É. Kiss 1998).
- Ma semleges mondatban az ige előtt vannak, az ómagyarban azonban nagyobb váltakozást mutatnak a szórendjükben.

(18) Tisztohad meg előszer azt, mely belől vagyon az kelyhen és az tálon, hogy es az tiszta legyen, az mely küvöl vagyon.

(MünchK, Máté 23:26)

(19) És felmenvén Jézus az hajócskába, mene tenger elve, és juta ő városába.

(MünchK, Máté 9:1)

(20) a. kik az házban vadnak

(MünchK, Máté 5:15)

b. ki vagyon mennyekben

(MünchK, Máté 5:16)

(21) a. kiket es apostoloknak neveze

(MünchK, Lukács 6:13)

b. kit neveze Péternek

(MünchK, Lukács 6:14)

- Több lexikai tartalommal rendelkeznek, mint az igekötők, ezért nagyobb eséllyel topikalizálhatók, jobbra helyezhetők. A változás során a VO szabályt lehet, hogy rájuk is általánosították a beszélők, ezért predikatív jellegük ellenére nem maradtak következetesen az ige előtt.

Hivatkozások

- D. Máta Mária. 1991. „Az igekötők”. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 433-441.
- D. Máta Mária. 1992. „Az igekötők”. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 662-695.
- É. Kiss Katalin. 1988. „Mondattan”. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter. *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó, 1-184.
- É. Kiss, Katalin (szerk.) 2006. *Event Structure and the Left Periphery. Studies on Hungarian*. Dordrecht: Springer.
- É. Kiss, Katalin. 2011. „Az ősmagyar SOV-tól az ómagyar (TQF)VSO-ig”. In: É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és diakrónia*. Piliscsaba: PPKE BTK elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 85-102.
- Kálmán, László. 1985a. „Word Order in Neutral Sentences”. In: Kenesei István (szerk.) *Approaches to Hungarian I*. Szeged: JATE, 13-23.
- Kálmán, László. 1985b. „Word Order in Non-Neutral Sentences”. In: Kenesei István (szerk.) *Approaches to Hungarian I*. Szeged: JATE, 25-37.
- Kemenade, Ans van és Bettelou Los. 2003. Particles and Prefixes in Dutch and English. In: G. Booij és J. van Marle (szerk.) *Yearbook of Morphology 2003*. Dordrecht: Kluwer, 79-119.
- Kiss, Jenő and Ferenc Pusztai. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Koster, Jan. 1994. „Predicate Incorporation and the Word Order of Dutch”. In G. Cinque, J. Koster, J.-Y. Pollock, L. Rizzi, & R. Zanuttini (eds.) *Paths Towards Universal Grammar. Studies in Honor of Richard S. Kayne*. Washington D.C.: Georgetown University Press, 255-276.
- Surányi, Balázs. 2009. Verbal particles inside and outside vP. *Acta Linguistica Hungarica* 56:201–249.